

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон
Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових
досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Інститут історії НАН Білорусі, Білорусь

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Belarus

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- RYZHOV S. M., STEPANCHUK V. M., NEZDOLII O. I., VIETROV D. O. Analysis of Micro-Residues on Stone Tools From Zaskelna IX, Crimea: First Results
- KOZLENKO R. O. The Roman Military Presence On The Berezan Island
- КАЗАНСЬКИЙ М. М. Фібули східногерманської традиції з могильника Сен-Шерон у Північній Галлії
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. Про одне дискусійне питання української історії XIV ст.

Публікації археологічного матеріалу

- РУДИЧ Т. О. Населення черняхівської культури за матеріалами могильника Черкаси-Центр (краніологічний аспект)
- АКСЬОНОВ В. С. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка)

Нові відкриття та знахідки

- СИДОРОВИЧ В. З. Нове поховання пше-ворської культури у Західному Побужжі

Articles

- 5 РИЖОВ С. М., СТЕПАНЧУК В. М., НЕЗДОЛІЙ О. І., ВЕТРОВ Д. О. Мікрозалишковий аналіз кам'яних знарядь стоянки Заскельна IX у Криму: перші результати
- 26 КОЗЛЕНКО Р. О. Римська військова присутність на о. Березань
- 39 KAZANSKI M. M. Fibulae of East Germanic Tradition From Saint-Chéron in Northern Gaul
- 55 KOZUBOVSKYI H. A. About One Debatable Issue of Ukrainian History of the 14th Century

Publication of Archaeological Material

- 86 RUDYCH T. O. The Population of the Cherniakhiv Culture According to the Materials of the Cherkasy-Centre Burial Ground (Craniological Aspect)
- 101 AKSIONOV V. S. Shells as a Costume Element of Population of the Saltiv Culture (Based on Materials from the Chervona Hirka Birital Burial Ground)

Discoveries and Recent Finds

- 114 SYDOROVYCH V. Z. New Burial of the Przeworsk Culture in Western Buh Region

До історії стародавнього виробництва

ЩЕПАЧЕНКО В. І. Скляний посуд
пізньоримського часу з Війтенків:
технологічний аспект

121

To the History of Ancient Crafts

SHCHEPACHENKO V. I. The Glassware of Late
Roman Time from Viitenky: the Technological
Aspect

Хроніка

3 нагоди 60-річчя Андрія Петровича
Томашевського

154

News Review

To the 60th Anniversary of Andrii Petrovych Toma-
shevskyi

© В. С. Аксьонов* 2022

МУШЛІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ВБРАННЯ НАСЕЛЕННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка)

У статті розглянуто знахідки мушель та виробів зі стулок раковин річкових молюсків, виявлені у складі прикрас та елементів одягу в похованнях біритуального могильника салтівської культури біля с. Червона Гірка. Проаналізовано варіанти їх використання у вбранні представників тюрко-угорського етнічного компоненту салтівського населення басейну Сіверського Дінця.

К л ю ч о в і с л о в а: могильник Червона Гірка, салтівська культура, прикраси, мушлі, пряжки-гудзики, *Cypraea moneta*, *Unio pictorum*, *Anodonta*.

За свідченням етнографічних джерел, у традиційних суспільствах, до яких слід відносити і представників лісостепоного варіанту салтівської культури, кожний елемент вбрання був наділений певним змістом. Так, будь-які прикраси, крім функціонального призначення (прикрашати людину), здійснювати маркування статі та соціально-вікового статусу людини (Клюева, Михайлова 1988, с. 125). Тому особливу увагу привертають прикраси, виготовлені з таких природних матеріалів, як мушлі річкових та морських молюсків. Знахідки подібних прикрас на пам'ятках представників праболгарського населення лісостепоного варіанту салтівської культури доволі нечисленні (Аксенов 2017, рис. 12: 10), на відміну від поховань середньовічного аланського населення регіону (Аксенов 2015, табл., рис. 1; Плетнева 1989, рис. 56). До того ж, незважаючи на більше ніж 120-річний термін вивчення салтівських пам'яток у басейні Сіверського Дінця, могильників, досліджених значною площею, не так і багато. Одним із таких некрополів є біритуальний могильник біля с. Червона Гірка (Балаклійського, а за сучасним адміністративним поділом Ізюмського р-ну Харківської обл.).

Могильник біля с. Червона Гірка виявили восени 1983 р. будівельники під час робіт на ділянці, що була відведена під колективні садки для працівників Шебелинського АТП. У 1984 р. на могильнику працювала експедиція під керівництвом А. В. Криганова (Крыганов 1985, с. 4-7), який на той момент був аспірантом кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Подальші роботи на могильнику (щорічно, до 1994 р.) здійснювала середньовічна експедиція Харківського держуніверситету вже під керівництвом д. і. н. В. К. Міхеєва. За цей час на могильнику було досліджено 310 поховань. У 2001 р. невеликі за обсягом рятувальні роботи на могильнику проводила експедиція Харківського історичного музею на чолі з автором статті та за участю співробітників Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті під керівництвом к. і. н. В. В. Скирди. Під час цих робіт було досліджено два поховання за обрядом інгумації (311, 312) (Аксенов 2002, рис. 1: 15, 16).

У 2019 р. незначні роботи на могильнику Червона Гірка здійснила експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна під керівництвом В. В. Скирди, під час яких було розкопано одне кремаційне поховання салтівської культури (313) (Скирда, Іськов 2020, с. 14-16).

У матеріалах могильника Червона Гірка елементи костюму з мушель представлені в дев'яти похованнях — семи інгумаціях (53, 180, 185, 191, 195, 309, 311) та одній кремації (176). У зазначених поховальних комплексах прикраси були виготовлені з молюсків *Cypraea moneta* (похов. 53, 176, 180, 191, 195, 311) та зі стулок мушель річкових молюсків (*Unio pictorum* або *Anodonta*) (похов. 53, 185, 309), як засвідчив головний дослідник могильника В. К. Міхеєв (Міхеєв 1987, с. 6).

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksonovviktors@gmail.com

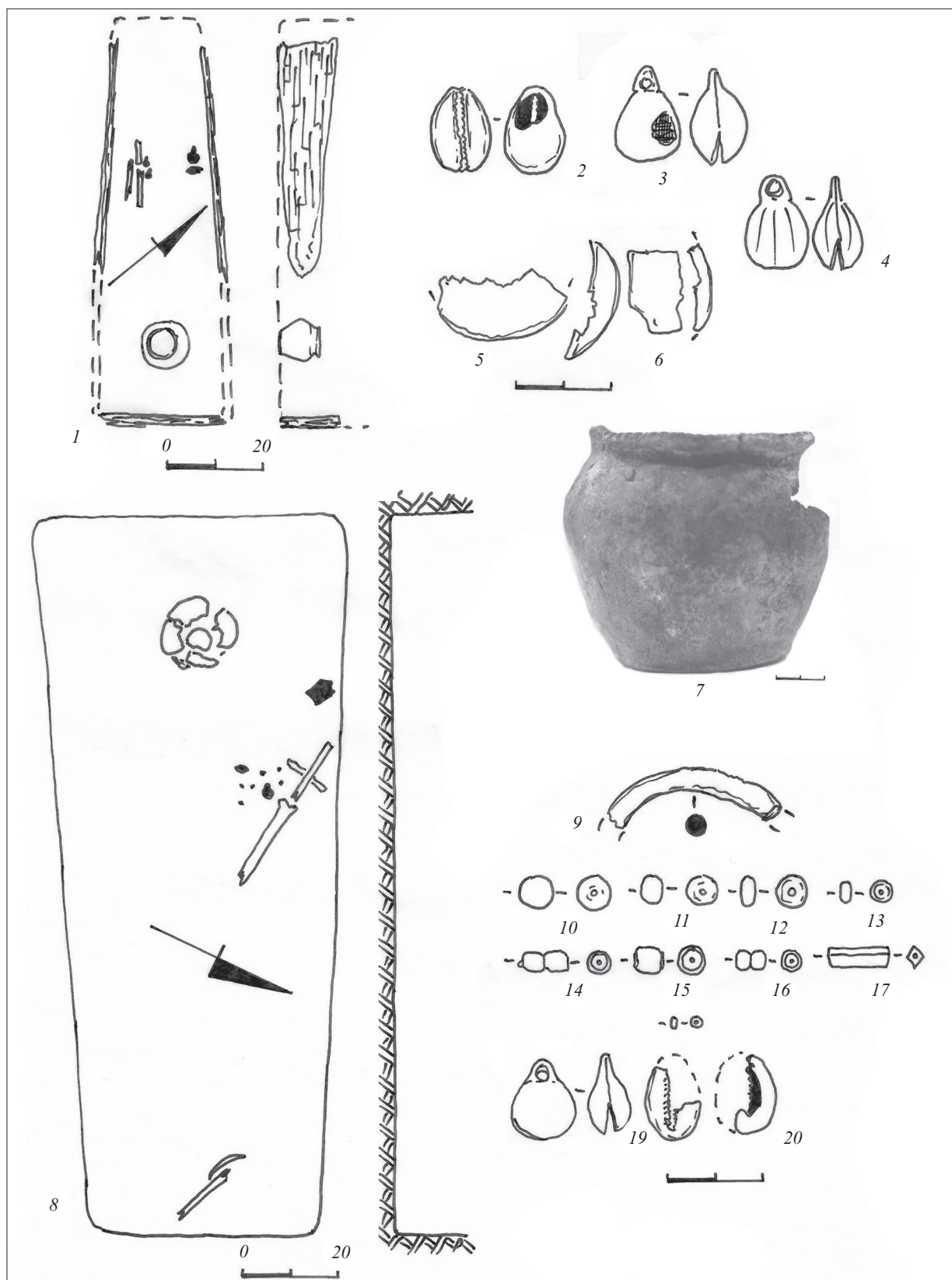

Рис. 1. Поховання могильника Червона Гірка з підвісками з мушель *Cypraea moneta*: 1 — план поховання 180; 2 — мушля *Cypraea moneta*; 3—7 — інвентар поховання 180; 8 — план поховання 195; 9—18 — інвентар поховання 195; 19, 20 — мушля *Cypraea moneta*

Fig. 1. Burials of the Chervona Hirka burial ground with pendants made of *Cypraea moneta* shells: 1 — plan of the burial No. 180; 2 — *Cypraea moneta* shell; 3—7 — inventory of the burial No. 180; 8 — plan of the burial No. 195; 9—18 — inventory of the burial No. 195; 19, 20 — *Cypraea moneta* shell

Мушлі молюска *Cypraea moneta* більш характерні для поховань дітей та підлітків, де вони представлені винятково поодинокими екземплярами (похов. 53, 180, 185, 191, 195). У похованнях дорослих жінок підвіски з *Cypraea moneta* чисельніші: 5 у похованні 311 та 15 у похованні 176. Розташування їх на кістках небіжчиків свідчить про те, що вони могли нашиватися на одяг, прикрашати торбинки, що їх підвішували на поясі, або входити до складу прикрас, які знімалися. Так, у похованні 180 мушля *Cypraea moneta* (рис. 1: 2) разом із трьома бронзовими литими бубонцями та фрагментами ще одного штампованого бронзового бубонця (рис. 1: 3—6) виявили на ділянці грудної клітки дитини (рис. 1: 1), імовірно, прикрашали передню частину її одягу.

У похованні 53 *Cypraea moneta* (рис. 2: 15) була знайдена біля ліктьового суглоба правої руки дитини (рис. 2: 1) разом із трьома бронзовими бубонцями, кількома намистинами золотистого кольору (рис. 2: 3, 7). Біля ліктьового суглоба лівої руки дитини лежали два бронзових бубонця (рис. 3: 8), намистина з поліхромного скла (рис. 2: 11), бронзові дротяні пронизки (рис. 2: 6) та невелика пряжка-гудзик зі стулки мушлі річкового молюска (рис. 2: 10). У цьому випадку ми маємо набір предметів, які, імовірно, прикрашали волосся, сплетене в коси. Бубонці, намистини та мушлі були прикріплені до оздоблених бронзовими дротяними пронизками шкіряних мотузок, які й були вплетені у коси.

У небіжчика з поховання 191 мушля (рис. 3: 11) лежала біля поясу (рис. 3: 1) разом із бронзовими пронизками та п'ятьма литими бубонцями (рис. 3: 4, 9, 10). Поряд із ними зарисовано залізний черешковий ніж (рис. 3: 6). Імовірно, ця мушля разом із принизками та бубонцями прикрашала торбинку, розташовану на поясі дитини. Таку саму функцію виконувала *Cypraea moneta* (рис. 2: 32), що походить з поховання № 185. Вона разом із залишками якогось дерев'яного виробу, оздобленого бронзовими платівками, скляним намистом (рис. 2: 19—24), бронзовими дротяними пронизками спіралеподібної форми, коповушкою (рис. 2: 29) та бронзовими литими бубонцями (рис. 2: 30, 31), була розташована біля поясу небіжчика (рис. 2: 17). Цікаво, що в цьому похованні торбинка була додатково прикрашена ще трьома плоскими круглими пряжками-гудзиками, виготовленими зі стулок річкового молюска

(лат. *Unio*) (рис. 2: 33, 34). Саме такі пряжки-гудзики зі стулок мушель молюсків у кількості від однієї до трьох є доволі частою знахідкою при кістках дітей та жінок у катакомбних похованнях представників аланського етносу салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Аксенов 2015, с. 66-67, табл.). При цьому дітлахів супроводжували невеликі за розміром диски перламутрового кольору (Аксенов 2001, рис. 4: 29; 2015, рис. 1: 1), тоді як з поховань дівчат та жінок походять пряжки-гудзики переважно білого (молочного) кольору та більших розмірів (Аксенов 2015, рис. 1: 3—10).

Торбинка, яка знаходилася на поясі у жінки з поховання 311 (рис. 4: 1), також була прикрашена п'ятьма мушлями *Cypraea moneta* (рис. 4: 19), трьома бронзовими литими бубонцями (рис. 4: 8), бронзовими дротяними пронизками (рис. 4: 11). Мабуть, до торбинки також належала мотузка, на кінці якої прикріплена підвіска-амулет у вигляді звернутих донизу рогів бика разом із ворворкою у вигляді порожнистої кульки (рис. 4: 15, 16). Усередині торбинки містилися такі предмети: бронзовий перстень (рис. 4: 5), бронзова коповушка з ручкою у вигляді голови барана (рис. 4: 18), скляні та сердолікові намистини (рис. 4: 20—25, 27).

У кремаційному похованні 176 (рис. 5: 1, 2) разом із фрагментами золотих сережок (рис. 5: 10, 10а), трьома золотими бляшками-нашивками (рис. 5: 3) були 15 мушель *Cypraea moneta*, які мали отвір для підвішування (рис. 5: 9). Наявність серед інвентарю цього поховання скляного намиста (рис. 5: 6—8) дозволяє припустити, що скляні намистини разом із мушлями складали один комплект, який прикрашав груди померлої жінки (рис. 5: 15).

Розташування *Cypraea moneta* в похованні 195 не дозволяє впевнено визначити, складовою якої з прикрас вбрання є ця підвіска (рис. 1: 8, 19, 20). Однак той факт, що поряд із мушлею лежали дві намистини, кілька бісерин та бронзовий литий бубонець (рис. 1: 10—14, 18), дає змогу припустити, що всі вони могли прикрашати волосся померлої людини, тобто бути частиною накісника.

Найціннішу інформацію про використання підвісок зі стулок мушель річкових молюсків надає поховання 309, яке належало дитині віком від одного до трьох-чотирьох років (рис. 6: 1). У цьому похованні виявлено прикраси голови, волосся, шиї та грудної клітки небіжчика, які розташовувалися на відповідних місцях.

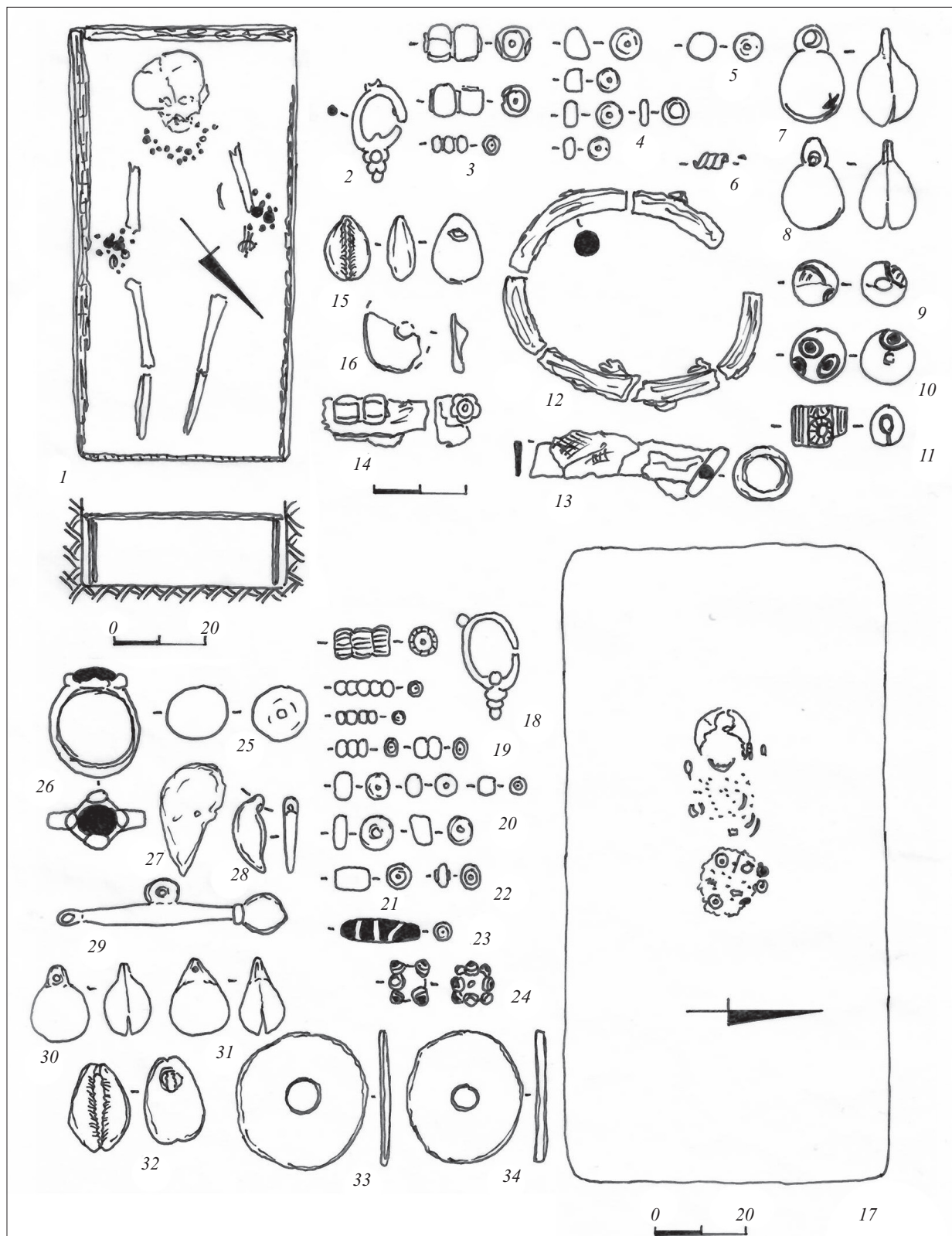

Рис. 2. Поховання могильника Червона Гірка з підвісками з мушель *Cypraea moneta*: 1 — план поховання 53; 2—14 — інвентар поховання 53; 15 — мушля *Cypraea moneta*; 16 — пряжка-гудзик зі стінки мушлі річкового молюска; 17 — план поховання 185; 18—31 — інвентар поховання 185; 32 — мушля *Cypraea moneta*; 33, 34 — пряжка-гудзик зі стінки мушлі річкового молюска

Fig. 2. Burials of the Chervona Hirka burial ground with pendants made of river mollusk shells: 1 — plan of the burial No. 53; 2—14 — inventory of the burial No. 53; 15 — *Cypraea moneta* shell; 16 — button-shaped buckle with pendants of river mollusk shells; 17 — plan of the burial 185; 18—31 — inventory of the burial No. 185; 32 — *Cypraea moneta* shell; 33, 34 — button-shaped buckle with pendants of river mollusk shells

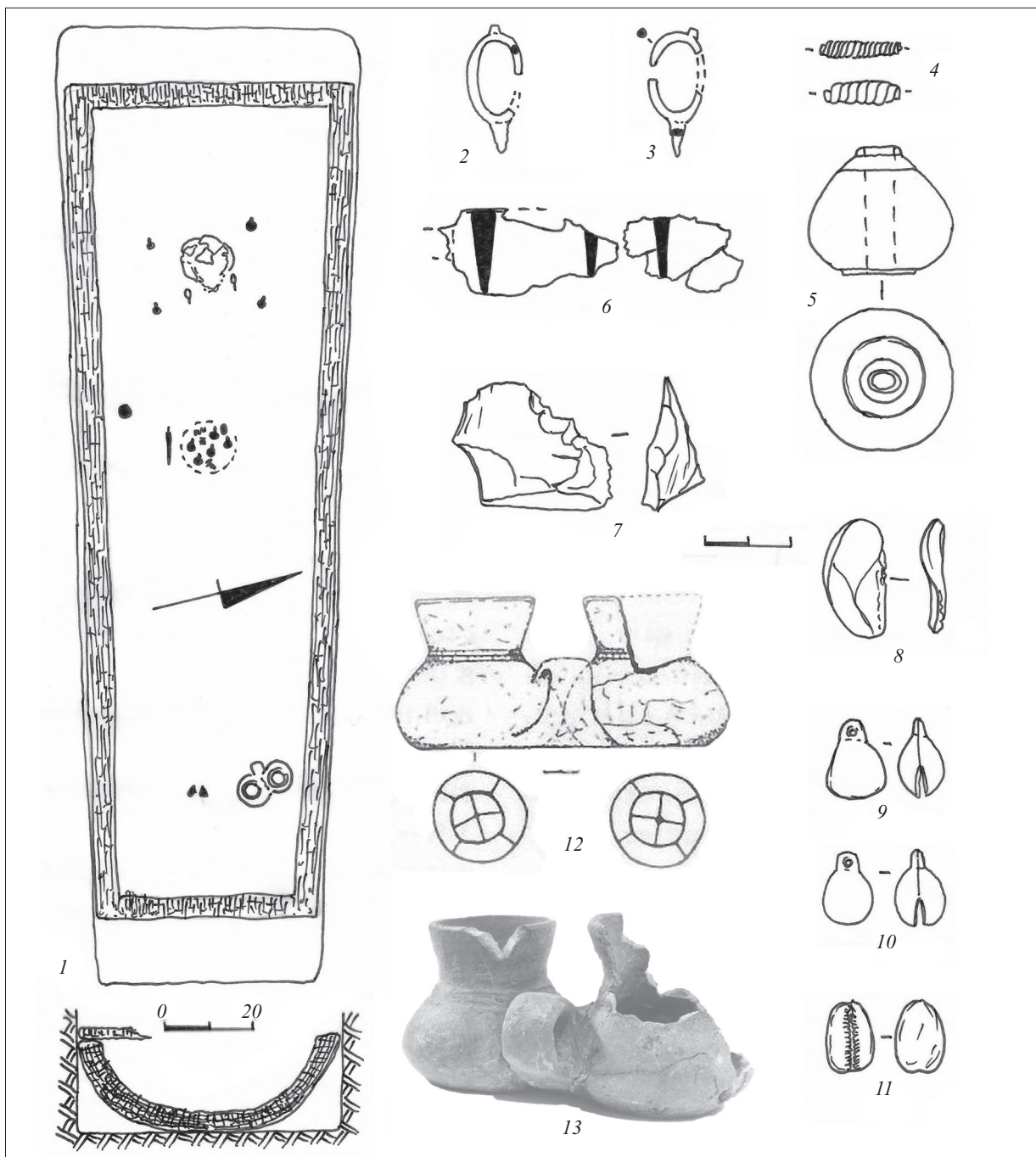

Рис. 3. Поховання 191 з підвіскою із мушлі *Cypraea moneta*: 1 — план поховання; 2—10, 12, 13 — інвентар поховання; 11 — мушля *Cypraea moneta*

Fig. 3. Burial No. 191 with a pendant made of *Cypraea moneta* shell: 1 — burial plan; 2—10, 12, 13 — burial inventory; 11 — *Cypraea moneta* shell

Так, на голову дитини була вдягнена шапочка, до якої були пришиті три підвіски, виготовлені зі стулок мушлі (рис. 6: 23—25). Дві з них знайдено біля скронь, одну підвіску — на маківці (рис. 7: 2). Комір одягу дитини біля шиї був оздоблений монохромними намистинами та бісером (рис. 6: 8—16). На це вказує знайдений біля лівого плеча небіжчика бронзовий гудзик (рис. 6: 7), на який була застібнута со-

рочка, що, ймовірно, мала горловини округлої форми. Інші деталі одягу розташовувалися на ділянці грудної клітки дитини (рис. 7: 1). За їх розташуванням можна припустити, що частина з них була нашита на одяг, тоді як інша частина — прикрашала волосся похованої дитини. Так, чотири підвіски зі стулок мушель (рис. 6: 26—29) прикрашали одяг небіжчика в районі грудної клітки (рис. 7: 3).

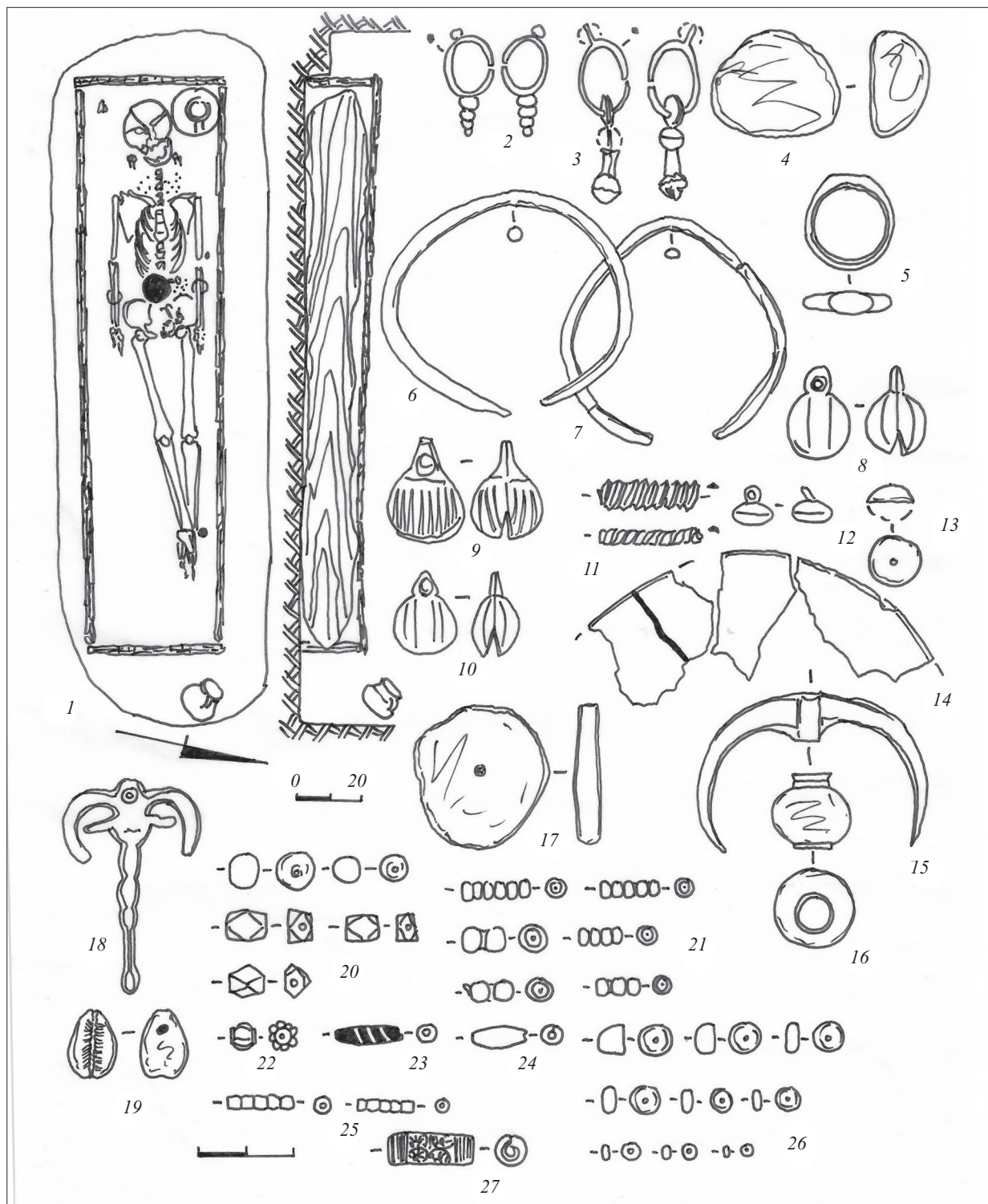

Рис. 4. Поховання 311 з підвісками із мушель *Cypraea moneta*: 1 — план поховання; 2—18, 20—27 — інвентар поховання; 19 — мушля *Cypraea moneta*

Fig. 4. Burial No. 311 with a pendant made of *Cypraea moneta* shells: 1 — burial plan; 2—18, 20—27 — burial inventory; 19 — *Cypraea moneta* shell

Волосся дитини, ймовірно, було зібране в коси, у які вплетено різні прикраси (рис. 7: 4). Так, ліва коса була прикрашена мотузками із бронзовими дротяними пронізками спіралеподібної форми та бронзовим литим бубонцем на кінці (рис. 6: 3, 4).

У праву косу був вплетений мотузок із нанизаними на нього скляними поліхромними намистинами, бронзовими дротяними пронізками, який закінчувався підвішеними до нього бронзовими бубонцями (рис. 6: 5, 6, 17—21).

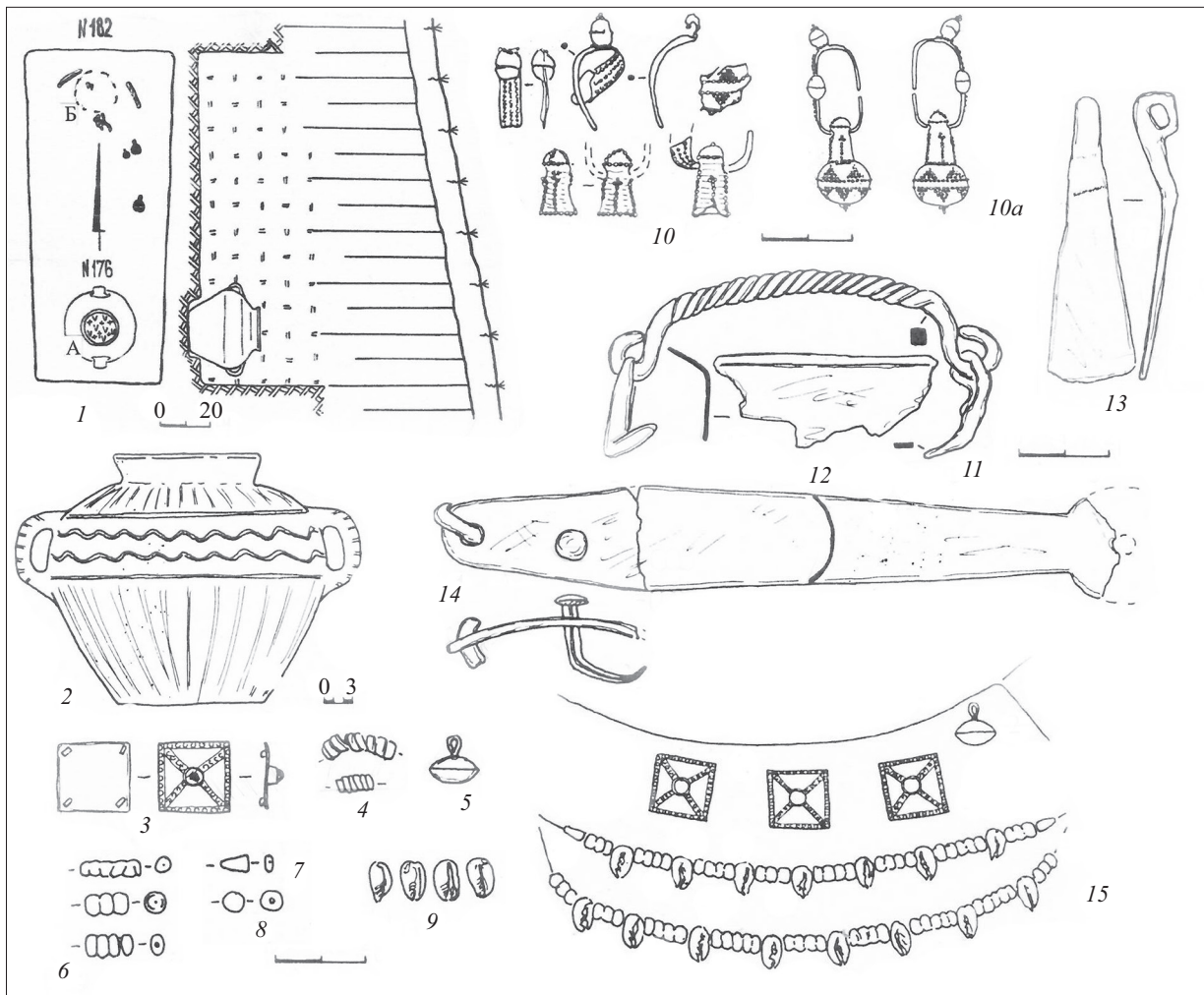

Рис. 5. Поховання 176 з підвісками з мушель *Cypraea moneta*: 1 — план поховання; 2 — поховальна урна; 3—8, 10—14 — інвентар поховання; 9 — мушлі *Cypraea moneta*; 15 — реконструкція прикрас коміра одягу похованої жінки

Fig. 5. Burial No. 176 with a pendant made of *Cypraea moneta* shells: 1 — burial plan; 2 — burial urn; 3—8, 10—14 — burial inventory; 9 — *Cypraea moneta* shells; 15 — reconstruction of the decoration of the collar of the buried woman's clothes

Традиція прикрашати коси дітлахів намистинами та різноманітними привісками, які виконували роль амулетів-оберегів, відома у багатьох народів світу (Крыласова 2001, рис. 1—6, 9; Широкова 2002, с. 85). Доповнювала вбрання дитини туалетна скринька на бронзовому ланцюжку (рис. 6, 22), яка, мабуть, або була підвішена до поясу небіжчика, або прикріплена до однієї з кіс дитини (рис. 7: 4).

Таким чином, у зазначених похованнях представлено підвіски з раковин *Cypraea moneta*, підвіски-нашивки зі стулок мушель річкових молюсків (похов. 309) і т. зв. пряжки-гудзики круглої форми з центральним наскрізним отвором зі стулок річкових молюсків (53, 185). Усі вони виконували роль амулетів-оберегів, як це було зафіксовано й у інших народів (Абрамзон 1949, с. 126; Столба 2009, с. 118). Зв'язок мушель із водною стихією, їхня форма та колір (бі-

лий, перламутровий) указують на те, що вони є уособленням Великої Богині — матері/прародительки всього живого. Мушля — один зі стійких жіночих символів (мушля, де живе слимак, називається «матиця», тобто «мати») (Даль 1995, с. 308). Таким чином, мушля у багатьох народів символізує жіночий початок, ідею родючості та одночасно осмислюється як образ покровительки дітонародження й власне дітей (Тохтабаева 1991, с. 94; Щепанская 1999, с. 172).

Білий/перламутровий колір цих прикрас також не випадковий. Якщо жовтий колір у багатьох народів світу ототожнюється з сонцем, то білий/перламутровий колір є символом богині, яка пов'язана з Місяцем, а сам перламутр містить частинку місячного саява (Тохтабаева 1991, с. 92). Речі, пов'язані з культом Місяця, у багатьох народів повинні були охороняти спокій дітей уночі (Іванов 1977, с. 85) та забезпе-

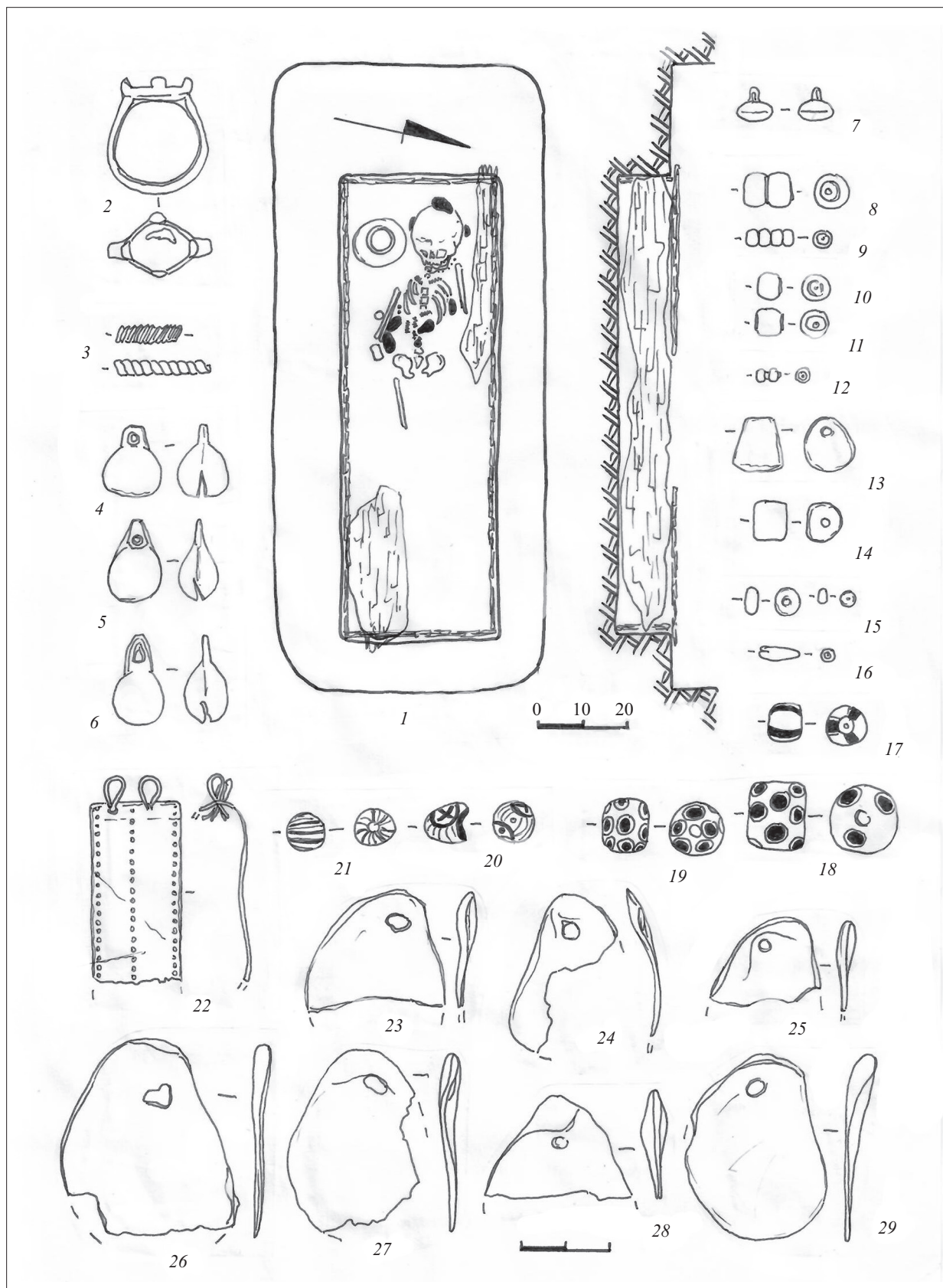

Рис. 6. Поховання 309 з підвісками зі стулок річкових молюсків: 1 — план поховання; 2—22 — інвентар поховання; 23—29 — підвіски зі стулок мушель річкових молюсків

Fig. 6. Burial No. 309 with pendants made of river mollusk shells: 1 — burial plan; 2—22 — burial inventory; 23—29 — pendants of river mollusks shell

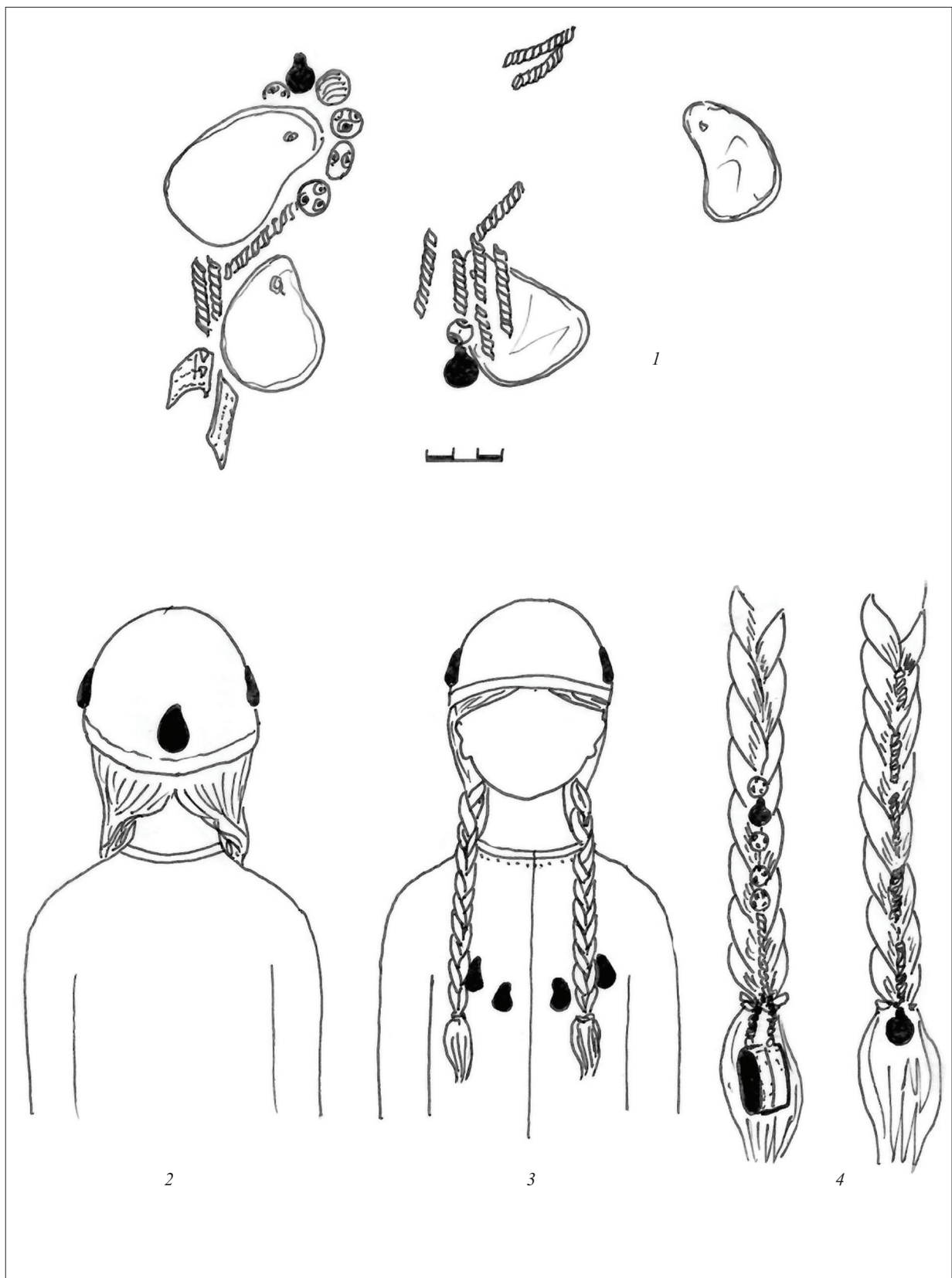

Рис. 7. Прикраси одягу дитини з поховання 309: 1 — розташування речей на ділянці грудної клітки; 2 — реконструкція розташування підвісок із мушель на головному уборі; 3 — реконструкція розташування підвісок із мушель на одязі; 4 — реконструкція розташування прикрас на коса

Fig. 7. Decorations of the child's clothes from the burial No. 309: 1 — location of things in the chest area of the buried child; 2 — reconstruction of the shell pendants location on the child's headwear; 3 — reconstruction of the shell pendants location on the child's clothes; 4 — reconstruction of the jewelry location on the braids of the child

чувати благоденство сім'ї (Борозна 1975, с. 290; Тохтабаева 1991, с. 92). У тюркомовних народів білий/перламутровий колір виступав атрибутом богині Умай, яка вважалася «духовною» матір'ю усіх дітей, що жили на землі, хранителькою дитячих душ (Бутанаев 1984, с. 104). Саме тому срібними монетами, бляшками, мушлями, зокрема і *Cypraea moneta*, та гудзиками перламутрового кольору прикрашали головний убір (хустку, шапку, стрічку на голову) дівчат і молодих жінок (Борозна 1975, с. 288; Бутанаев 1996, с. 95-96; Студенецкая 1989, с. 59; Снесарев 1969, с. 38; Широкова 2002, с. 85). Вони повинні були захистити дитину від «лихого ока» (Столба 2009, с. 118; Чурсин 1929, с. 23) та доручали її заступництву Великої Богині, символом якої були.

Мушлі доволі часто входили до складу прикрас, які впліталися в коси. Цей тип прикрас, як свідчать матеріали етнографії, переважно характерний для вбрання дівчаток і молодих дівчат, які ще не одружилися. Так, у дівчаток народів Амуру, Середньої Азії, хакасів, тувинців та ін. найпоширенішою прикрасою для заплетених кіс були мушлі *Cypraea moneta* (Борозна 1975, с. 288; Ключева, Михайлова 1988, с. 115, 118, 120, рис. 9б, 10а, 10б, 11). Прикраси з мушель у вигляді диску з центральним наскрізним отвором оздоблювали коси дівчаток з 5—6 років у тувинців, теленгирів (Дьяконова 1988, с. 169). У тюркських народів Сибіру молоді дівчата на коси прив'язували прикрасу («тана поос», «чач пууш»), до складу якої входило від 3 до 9 блях або гудзиків перламутрового кольору (Бутанаев 2006, с. 568; Ключева, Михайлова 1988, рис. 9а, с. 120, 123).

За етнографічними матеріалами, вплетені у коси мушлі повинні були позитивно вплинути на репродуктивну функцію цієї групи населення та забезпечити здоров'я майбутніх дітей. У ранньому середньовіччі (VIII—IX ст.) у жіночій частини населення Північного Кавказу раковини *Cypraea moneta* були доволі популярними. Великі зразки носили як самостійний амулет, тоді як невеликі за розміром мушлі були обов'язковим компонентом намист (Иерусалимская 2012, с. 61, илл. 33, 43). У кавказькій етнографічній традиції мушлі *Cypraea moneta* були пов'язані з лікувальною та профілактичною магією, тому їх прикріплювали до хворого місця, підвішували на шию, під пахву або до коліски (Иерусалимская 2012, с. 60, 329).

Диски з мушлі та самі мушлі в багатьох народів входили як до складу нагрудних прикрас (Доде 2001, с. 28, рис. 22, 4; Чвырь 1977, с. 29, рис. 12), так і просто пришивалися до одягу на груди (Тудоякова, рис. 5). До XX ст. у хакасів у весільному вбранні нареченої був особливий нагрудник «пого», на лицьовій стороні якого були пришиті гудзики перламутрового кольору (Бутанаев 2006, с. 565; Федорова 2006, с. 153, рис. 23), які символізували богиню Умай, що від неї залежало народження майбутніх дітей та благополуччя всієї родини (Бутанаев 1996, с. 100-101). Ці нашивки та гудзики з мушель здійснювали магичний захист такої важливої частини тіла дівчини, молоді жінки та жінки-матері, як груди. Зазначена прикраса у вбранні народів Сибіру має глибоке коріння; вона трапляється вже в комплексах раннього залізного віку. У народів Північного Кавказу VIII—IX ст. великі диски з мушель молюсків застосовували як завершення намист (Доде 2001, с. 28, рис. 22, 4; Иерусалимская 2012, илл. 33), де вони виконували роль «етнічно нейтрального» оберега, як власне й саме намисто (Иерусалимская 2012, с. 61, 317).

Не повинна дивувати наявність мушель та дисків з їхніх стулок біля поясу небіжчиків, де вони поєднуються з комплектами амулетів, талісманів, коповушкою, ножом та іншими дрібними речами. Така ситуація зафіксована і в катакомбних похованнях аланського населення Верхньо-Салтівського могильника (кат. № 11, 38, 43, 50) (Аксенов 2015, табл.). Мушлі та диски зі стулок не тільки прикрашали торбинку з жіночим приладдям, а, ймовірно, як символ Великої Богині, виступали наочним маркером належності до групи заміжніх жінок, які мають дітей (Аксенов 2015, с. 75). Відомо, що в окремих народів існував звичай підвішувати до поясу певні предмети-символи, за кількістю та формою яких можна було визначити не тільки кількість дітей у конкретній жінки, а й їхню стать (Каруновская 1927, с. 25, рис. 2; Потапов 1951, с. 43, рис. 36, 37). У контексті цього, мабуть, слід розглядати наявність п'яти мушель *Cypraea moneta* на поясі дорослої жінки з поховання 311 могильника Червона Гірка.

У цілому ж набори власних прикрас із зазначених поховань дітей та жінок могильника Червона Гірка був спрямований на забезпечення всеосяжної безпеки конкретної людини від впливу потойбічних сил. Так, скляні намистини з різнокольоровими вічками у багатьох народів сві-

ту вважалися найдієвішим оберегом від «лихо-го/поганого ока» (Абрамзон 1949, с. 126; Борозна 1975, с. 289; Столба 2009, с. 113; Тохтабаева 1991, с. 91). Намистини з різнокольоровими смугами повинні були принести багатство (Борозна 1975, с. 289). Намисто жовтого кольору у деяких народів мало захистити від жовтяниці, а блакитного/синього кольору — від кашлюку (Широкова 2002, с. 85). Натомість намистини білого кольору (роговик, крейда) повинні були залучити/привабити добро (Тохтабаева 1991, с. 94).

Як свідчать етнографічні матеріали, кількість та різноманіття амулетів-оберегів у костюмі людини, а особливо дитини, безпосередньо залежало від стану її здоров'я та ситуації зі смертністю в родині (Васильева 1986, с. 183). Ця тенден-

ція підтверджується матеріалами з поховальних пам'яток аланського компоненту салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Хоружая 2015, с. 257-274).

Варто зазначити, що в цілому набір прикрас у похованнях могильника Червона Гірка відповідає типологічним зразкам, поширеним серед носіїв салтівської археологічної культури, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Проте використання в костюмі амулетів-оберегів зі ступок мушель моллюсків представниками салтівського населення, що належали до етнічно різних груп населення, мало свою специфіку, що, ймовірно, вказує на різні естетичні та культурні уподобання. Свідченням цього є вбрання дитини з поховання 309 могильника Червона Гірка.

Абрамзон, С. М. 1949. Рождение и детство киргизского ребенка. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 12, с. 78-138.

Аксенов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1—2, с. 62-78.

Аксенов, В. С. 2002. Раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника и могильника Красная Горка салтовской культуры. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 83-85.

Аксенов, В. С. 2015. Пуговицы из раковины моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.

Аксёнов, В. С. 2017. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северском Донце. Харьков: Вид. Рожко С. Г.

Борозна, Н. Г. 1975. Некоторые материалы об амулетах — украшениях населения Средней Азии. В: Снесарев, Г. П., Басилов, В. Н. (отв. ред.) *Домусульманские верования и обряды в Средней Азии*. Москва: Наука, с. 281-297.

Бутанаев, В. Я. 1984. Культ богини Умай у хакасов. В: Гемуев, И. Н., Худяков, Ю. С. (отв. ред.) *Этнография народов Сибири*. Новосибирск: Наука, с. 93-105.

Бутанаев, В. Я. 1996. *Традиционная культура и быт хакасов*. Абакан: Хакаское книжное издательство.

Бутанаев, В. Я. 2006. Хакасы. В: Функ, Д. Я., Томилов, Н. А. (отв. ред.) *Тюркские народы Сибири*. Москва: Наука, с. 243-550.

Васильева, Г. П. 1986. Магические функции детских украшений у туркмен. В: Басилов, В. Н. (отв. ред.) *Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии*. Москва: Наука, с. 182-195.

Даль, В. И. 1995. *Толковый словарь живого великорусского языка*, 2. Москва: Столица.

Доде, З. В. 2001. *Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории*. Москва: «Восточная литература».

Дьяконова, В. П. 1988. Детство в традиционной культуре тувинцев и теленгиров. В: Кон, И. С., Таксами, Ч. М. (отв. ред.) *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 152-185.

Иванов, С. В. 1977. О детских «амулетах» нанайцев. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 33, с. 80-89.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа.

Каруновская, Л. Э. 1927. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 6, с. 19-36.

Клюева, Н. И., Михайлова, Е. А. 1988. Накосные украшения сибирских народов. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 42, с. 105-128.

Крыганов А. В., 1985. *Отчет о полевых археологических работах на территории Харьковской области в 1984 г. по Открытому листу № 125/86*. Архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Крыласова, Н. Б. 2001. Женский костюм по материалам Каневского могильника. В: Сташенков, Д. А. (отв. ред.) *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*, 1. Самара: Сам-Вен, с. 226-241.

Михеев, В. К. 1987. *Отчет о раскопках Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры в 1986 году*. Архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Потапов, Л. П. 1951. Одежда алтайцев. *Сборник Музей антропологии и этнографии*, 13, с. 5-59.

Скирда, В. В., Іськов, І. В. 2020. *Звіт про археологічні дослідження Середньовічної археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2019 р.* Архів Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Снесарев, Г. П. 1969. *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*. Москва: Наука.

Столба, В. Ф. 2009. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и меотского населения Таврики. *Вестник древней истории*, 2, с. 109-128.

Студенецкая, Е. Н. 1989. *Одежда народов Северного Кавказа XVIII—XX вв.* Москва: Наука.

Тохтабаева, Ш. Ж. 1991. Семантика казахских украшений. *Советская этнография*, 1, с. 90-102.

Тудоякова Э. К. *Пого — женское нагрудное украшение хакасов*. Режим доступа: festival.1september.ru/articles/514548/ [Дата звернення 07 лютого 2022].

Федорова, Е. Г. 2006. Украшения верхней плечевой одежды народов Сибири (народы Приамурья, Приморья, Сахалина, долганы, якуты, народы Южной Сибири). *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 51, с. 120-169.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014—2015*, 13, с. 257-274.

Чவர், Л. А. 1977. *Таджикские ювелирные украшения*. Москва: Наука.

Чурсин, Г. Ф. 1929. *Амулеты и талисманы кавказских народов*. Махач-Кала: Терек.

Широкова, З. А. 2002. Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды. *Этнографическое обозрение*, 4, с. 83-88.

Щепанская, Т. Б. 1999. Пронимательная символика. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, 47, с. 149-190.

Надійшла 15.12.2021

В. С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии,

Харьковский исторический музей имени Н. Ф. Сумцова,

РАКОВИНЫ КАК ЭЛЕМЕНТ КОСТЮМА НАСЕЛЕНИЯ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(по материалам биритуального могильника Красная Горка)

В восьми захоронениях (семи ингумациях и одной кремации) могильника Красная Горка на Харьковщине были обнаружены подвески из морских раковин моллюска *Cypraea moneta* (погр. 53, 176, 180, 191, 195, 311) (рис. 1: 2, 19, 20; 2: 15, 32; 3: 11; 4: 19; 5: 9) и подвески, изготовленные из створок речных моллюсков *Unio pictorum* или *Anodonta* (погр. 53, 185, 309) (рис. 2: 16, 33, 34; 6: 23—29). Подвески присутствовали в погребениях детей (погр. 53, 180, 185, 191, 195, 309) и молодых женщин детородного возраста (погр. 176, 311). Расположение украшений из раковин в погребениях указывает, что они нашивались на одежду и головной убор (погр. 309), входили в состав нагрудных съемных украшений (погр. 176) (рис. 5: 15), украшали сумочку, которая подвешивалась к поясу (погр. 185, 191, 311) (рис. 2: 17; 3: 1; 4: 1), вплетались вместе со стеклянными бусами, бронзовыми бубенчиками и бронзовыми спиральными пронизями в косы погребенных людей (погр. 53, 180, 195) (рис. 2: 1). Расположение подвесок в захоронении 309 позволяет утверждать, что три подвески украшали головной убор ребенка, будучи пришитыми в районе висков и на макушке (рис. 7: 2). По расположению бус, бронзовых пронизей, бубенчиков и еще четырех подвесок из створок раковин моллюсков (рис. 7: 1) видно, что ворот одежды ребенка в районе шеи был украшен пришитыми монохромными бусинами и бисером, а четыре подвески из раковин были пришиты на одежду ребенка в районе груди (рис. 7: 3). Полихромные бусы (глазчатые и полосатые) вместе с бронзовыми литыми бубенчиками и бронзовыми пронизями были вплетены в косички ребенка (рис. 7: 4). В исследованных погребениях подвески из раковин выступали в качестве амулетов-оберегов. Связь данных украшений с водной стихией, их форма и цвет (белый/перламутровый) указывают, что они имеют отношение к культу Луны и являются символом Великой Богини — матери/прародительницы всего живого и дарительницы всех жизненных благ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: могильник Красная Горка, салтовская культура, украшения, амулеты-обереги, подвески из раковин моллюсков, пряжки-пуговицы.

Viktor S. Aksionov

PhD in History, Head of the Archaeology Department, The M.F. Sumtsov Kharkiv Historical museum,

ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

SHELLS AS A COSTUME ELEMENT OF POPULATION OF THE SALTIV CULTURE

(based on materials from the Chervona Hirka biritual burial ground)

In eight burials (seven inhumations and one cremation) of the Chervona Hirka burial ground in Kharkiv region, there were found the pendants made of sea shells of the mollusk «*Cypraea moneta*» (burials Nos. 53, 176, 180, 191, 195, 311) (figs. 1: 2, 19, 20; 2: 15, 32; 3: 11; 4: 19; 5: 9) and pendants made of the valves of river mollusks («*Unio pictorum*» or «*Anodonta*») (burials Nos. 53, 185, 309) (figs. 2: 16, 33, 34; 6: 23—29). The pendants were present in the child's burials (burials Nos. 53, 180, 185, 191, 195, 309) and young women of childbearing age (burials Nos. 176, 311). The location of shells jewelry in the burials indicates that they were sewn on clothes and headwear (burial No. 309), they were a part of removable breast ornaments (burial No. 176) (fig. 5: 15), a handbag decoration that was hung to the belt (burial Nos. 185, 191, 311) (figs. 2: 17; 3: 1; 4: 1), also they were woven together with glass beads, bronze bells and bronze spiral beads into the braids of buried people (burials Nos. 53, 180, 195) (fig. 2: 1). The arrangement of the pendants in the burial No. 309 allows asserting that three pendants adorned the child's cap, being sewn at the area of the temples and on the crown (fig. 7: 2). By the location of the beads, bronze beads, bells and four more pendants of mollusks shells (fig. 7: 1), it can be seen that the collar of the child's clothes in the neck area was decorated with monochrome beads and small beads sewn on, and four shell pendants that were sewn onto the child's clothes in the chest area (fig. 7: 3). Polychrome beads (eye-shaped and striped), together with cast bronze bells and bronze beads, were threaded into the child's braids (fig. 7: 4). In the investigated burials, the shell pendants resembled protective amulets. The connection of these jewelry with the water element, their shape and colour (white/pearl) indicate that they are related to the cult of the Moon and are a symbol of the Great Goddess — the mother/ progenitor of all living beings and the giver of all life's blessings.

Key words: Chervona Hirka burial ground, Saltiv culture, jewelry, protective amulets, pendants made of mollusk shells, button-shaped buckles.

Reference

- Abramzon, S. M. 1949. Rozhdenie i detstvo kirgizskogo rebenka. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 12, p. 78-138.
- Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkhologiiia*, 1-2, p. 62-78.
- Aksenov, V. S. 2002. Raskopki Verkhnesaltovskogo IV katakombnogo mogilnika i mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000-2001 rr.* Kyiv: IA NANU, p. 83-85.
- Aksenov, V. S. 2015. Pugovitsy iz rakoviny molliuskov u alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam katakombnykh mogilnikov basseina Severskogo Donsa). *Khazarskii almanakh*, 13, p. 65-81.
- Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkov: Vid. Rozhko S. G.
- Borozna, N. G. 1975. Nekotorye materialy ob amuletakh - ukrasheniakh naseleniia Srednei Azii. In: Snegarev, G. P., Basilov, V. N. (eds.) *Domusulmanskii verovaniia i obriady v Srednei Azii*. Moskva: Nauka, p. 281-297.
- Butanaev, V. Ya. 1984. Kult bogini Umai u khakasov. In: Gemuev, I. N., Khudiakov, Yu. S. (eds.) *Etnografiia narodov Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, p. 93-105.
- Butanaev, V. Ya. 1996. *Traditsionnaia kultura i byt khakasov*. Abakan: Khakasskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Butanaev, V. Ya. 2006. Khakasy. In: Funk, D. Ya., Tomilov, N. A. (eds.) *Tiurkskie narody Sibiri*. Moskva: Nauka, p. 243-550.
- Vasileva, G. P. 1986. Magicheskii funktsii detskikh ukrashenii u turkmen. In: Basilov, V. N. (eds.) *Drevnie obriady, verovaniia i kulty narodov Srednei Azii*. Moskva: Nauka, p. 182-195.
- Dal, V. I. 1995. *Tolkovyi slovar zhivogo velikorusskogo yazyka*, 2. Moskva: Stolitsa.
- Dode, Z. V. 2001. *Srednevekovyi kostium narodov Severnogo Kavkaza. Ocherki istorii*. Moskva: 'Vostochnaia literatura'.
- Diakonova, V. P. 1988. Detstvo v traditsionnoi kulture tuvintsev i telengirov. In: Kon, I. S., Taksami, Ch. M. (eds.) *Traditsionnoe vospitanie detei u narodov Sibiri*. Leningrad: Nauka, p. 152-185.
- Ivanov, S. V. 1977. O detskikh 'amuletakh' nanaitsev. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 33, p. 80-89.
- Erusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia Balka: neobychnyi arkhologicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovom puti*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Gos. Ermitazha.
- Karunovskaia, L. E. 1927. Iz altaiskikh verovanii i obriadov, svyazannykh s rebenkom. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 6, p. 19-36.
- Kliueva, N. I., Mikhailova, E. A. 1988. Nakosnye ukrasheniia sibirskikh narodov. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 42, p. 105-128.
- Kryganov A. V., 1985. *Otchet o polevykh arkhologicheskikh rabotakh na territorii Kharkovskoi oblasti v 1984 g. po Otkrytomu listu no. 125/86*. Arkhiv Kharkivskogo istoricheskogo muzeiu imeni M. F. Sumtsova.
- Krylasova, N. B. 2001. Zhenskii kostium po materialam Kanevskogo mogilnika. In: Stashenkov, D. A. (eds.) *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e (iz istorii kostiama)*, 1. Samara: SamVen, p. 226-241.
- Mikheev, V. K. 1987. *Otchet o raskopkakh Krasnogorskogo mogilnika saltovo-maiatskoi kultury v 1986 godu*. Arkhiv Kharkivskogo istoricheskogo muzeiu imeni M. F. Sumtsova.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniiche. Dmitrevskii arkhologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Potapov, L. P. 1951. Odezhda altaitsev. *Sbornik Muzeiu antropologii i etnografii*, 13, p. 5-59.
- Skyrda, V. V., Iskov, I. V. 2020. *Zvit pro arkhologichni doslidzhennia Serednovichnoi arkhologichnoi ekspeditsii KhNU imeni V. N. Karazina u 2019 r.* Arkhiv Muzeiu arkhologii Kharkivskogo natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina.
- Snegarev, G. P. 1969. *Relikty domusulmanskikh verovanii i obriadov u uzbekov Khorezma*. Moskva: Nauka.
- Stolba, V. F. 2009. Beads, Pendants and Charms: the Evil Eye Belief among the Greek and Indigenous Population of Taurica. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 109-128.
- Studenetskaia, E. N. 1989. *Odezhda narodov Severnogo Kavkaza XVIII-XX vv.* Moskva: Nauka.
- Tokhtabaeva, Sh. Zh. 1991. Semantika kazakhskikh ukrashenii. *Sovetskaia etnografiia*, 1, p. 90-102.
- Tudoikova E. K. *Pogo - zhenskoe nagrudnoe ukrashenie khakasov*. Available at: festival.1september.ru/articles/514548/ [Accessed 07 February 2022].
- Fedorova, E. G. 2006. Ukrasheniia verkhnei plechevoi odezhdy narodov Sibiri (narody Priamuria, Primoria, Sakhalina, dolgany, yakuty, narody Yuzhnoi Sibiri). *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 51, p. 120-169.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkhologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014-2015*, 13, p. 257-274.
- Chvyr, L. A. 1977. *Tadzhikskie yuvelirnye ukrasheniia*. Moskva: Nauka.
- Chursin, G. F. 1929. *Amulety i talismany kavkazskikh narodov*. Makhach-Kala: Terek.
- Shirokova, Z. A. 2002. Detskaia odezhda tadzhikov i svyazannye s nei obriady. *Etnograficheskoe obozrenie*, 4, p. 83-88.
- Shchepanskaia, T. B. 1999. Pronimalnaia simvolika. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 47, p. 149-190.